

A család, a háztartás és a rokonság a falusi társadalmak kutatásának egyik legkomplexebb témaköre, ennek megfelelően több tudományterület (pl. a szociológia, a szociálanropológia, az etnográfia) tartja létjogosultnak vizsgálatát, különféle: a saját társadalom- vagy kultúrafelfogásának megfelelő módszertant kialakítva.¹ Hasonlóképpen, a család történeti kutatása mutatja talán a legszemléletesebben a folyton változó megközelítések sokszínűségét, a történeti demográfiától a mentalitástörténeten, a new social history-n és a new cultural history-n keresztül a mikrotörténetig. Historiográfiai áttekintésre ezúttal nem vállalkozhatunk², csupán a néprajztudomány szemléletéről szólunk röviden.

Az etnográfia atyjának nevezett Wilhelm Riehl a 19. században természetes módon kapcsolta össze az állam és a társadalom stabilitását a paraszti törzscsalád szilárdságával, amit hierarchikus és patriarchális struktúrája, a családfő megkérdőjelezhetetlen hatalma és tekintélye, valamint a törzsörökléssel biztosított osztatlan vagyona szavatol. Ezenkívül a hagyományok generációról generációra történő átadása, aminek a feltétele, a városi individualizálódó középosztályi és munkáscsaládokkal ellentétben, a nagyszülők, szülők és gyermekek, valamint a cselédek életközössége.³

E szociálkonzervatív társadalompolitika szolgálatába állított családkoncepció befolyásolta hosszú ideig a hazai néprajzi leírásokat is, ami az 1930-as évek terepmunkája során a család Alfred Vierkandt- és Richard Thurnwald-féle, általános érvényűnek tekintett, az előbbiekkal rokon fogalmával egészült ki: a nagycsalád olyan rokonsági csoport, mely közösen települt több nemzedéket, köztük házas gyermekeket foglal magába, és közös tulajdonú birtokon, a családfővel az élén, együtt gazdálkodik.⁴

Ehhez a teóriához kapcsolódik a családformák egyszerűsödésének, a nagycsaládból a kiscsaládba való átmenet, az iparosodással, illetve a modernizációval összefüggésbe állított evolucionalista elképzelése, ami a még fellelhető nagycsaládokat állította a néprajzi érdeklődés előterébe. Fél Edit Marcelházán 1943-ban egy nagycsalád összetételét és működését figyelhette meg, Morvay Judit viszont az 1950-es évek közepén, a terepmunka eltérő módszerével, az adatközlő öregek visszaemlékezései alapján rekonstruálta a mátraaljai nagycsaládi

¹ A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában készült.

² Lásd pl. Hareven 1991: 95–124, Husz 2000: 81–104.

³ Schlumbohm 2009: 81–85.

⁴ Fél 1941: 100.

szervezetet (a 19. század közepétől az 1920-as évekig), abban a reményben, hogy ez „talán egy évezred előtti életforma lappangó emlékeit példázza.” Vagy Benkő Évát immár az „utolsó stációban”, a ’80-as években ugyancsak a nagycsalád fennmaradásának „bizonyítása” ösztönözte a medvesaljai kutatásokra.⁵

A gondos terepmunka tapasztalata azonban a szemléleti premisszákat árnyalhatta. Fél Edit 1958-ban, a Tolnába és Baranyába telepített bukovinai székelyek rokonsági rendszerének vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy a nagycsaládot és a nemzetséget „nem szabad úgy tekintenünk, mint mereven, változatlanul fennálló, egyes vidékekre vagy korszakokra kizárólag jellemző intézményeket. Nagycsaládok vagy akár hadak, nemzetségek keletkezhetnek és elmúlhatnak, erősödhetnek és gyengülhetnek aszerint, hogy a társadalomnak van-e szüksége működésükre.” S nem csupán az említett evolucionalizmust cáfolja, hanem a családtörténeti kutatásokban évtizedekkel később jelentkező irányzatokhoz hasonlóan, a tipologizálással szembeforduló családciklusok feltételezésére utal.⁶

A hazai történeti etnográfia azonban nem ebbe az irányba fordult. Miközben ugyanis az európai (skandináv) etnológia arra hívta fel a figyelmet, hogy a történeti demográfia által használt, a mindenkori hatalom (és a bürokrácia) szempontjai szerint készülő összeírások a falusi élet egyoldalú, háztartás-centrikus ábrázolását tették lehetővé, valamint a családszervezetet, a családi-nemi szerepeket és erkölcsöt vagy a házasságot megelőző gazdag rítus- és szokásrendet is a táji és ökológiai adottságokkal, továbbá a falvak társadalmi rétegződésével összefüggésben vizsgálták⁷, a magyar néprajzosok inkább a történeti demográfia fogalmait és forrásait adaptálták, és a családszerkezet tipologizálására törekedtek.⁸ Vagy miközben a történészek újabb generációi az önéletrajzokat és az interjúkat az egykori szereplők az egyéni és kollektív emlékezeti módok által szabályozott, ám mégiscsak saját tapasztalatainak megismerésére használták, illetőleg családi történetük, identitásuk megteremtésének „eszközeként” elemezték, addig a születésre, a házasodásra, a nemi életre, a gyermekek nevelésére vagy a

⁵ Fél 2001 [1944]: 88, Morvay 1981: 8, Benkő 1986: 9–10. A nagycsaládra vonatkozó képzetek minden bizonnyal a terepmunkát is befolyásolták, merev gondolati keretekbe kényszerítve az adatközlőket. Egyetlen példa: „– Tessék mondani, ezeket a gazdákat, akinek nagyobb birtokuk volt, nagy családjuk volt, meg lehetett-e a ruhájukról ismerni? – Hogyne lehetett volna, azoknak jobb, szebb ruhájuk volt, mert azok varrattak, rendeltek. – Olyanok, akik együtt laktak, nagy család volt, akkor volt ugye a gazda, aki parancsolt? – Na igen, a legöregebb. – A gazdán kívül volt másnak is bundája a családban? – Volt, már a fiának, bunda vagy ködmön. – És nem látszott, hogy az a gazda, nagyobb gombok voltak, nagyobb ezüstgombok? – Hát annak már szebb vót. Minden szebb vót, az volt a gazda. – Arra nem emlékszik, hogy hordtak hosszú haját is a férfiak régen? – Hordták, azok régen hosszút hordtak. Egészen lelógott ide, mint az Ilonkának. – Nem hallotta a bácsi, hogy be is fonták volna régen a hajukat? – De az volt, hogyne volt.” Néprajzi Múzeum, EA 7157.

⁶ Fél Edit az 1950-es években nemcsak Átányon, hanem Mezőkövesden, Tardon és Szentistvánon is egyéni élet-történeteket jegyzett fel. Fél 2001[1958]: 123.

⁷ Löfgren 1984: 447–448.

⁸ Pl. Laczkovits 1993: 569–579.

rokonságra is kiterjedő hazai néprajzi kutatások a visszaemlékezéseket jórészt a homogén paraszti világ vagy a szokások forrásainak tekintették.

De vajon lehetséges-e az adatközlők különböző múzeumok adattáiraiban őrzött vagy az elmúlt évtizedek tanulmányaiban közölt emlékezéseinek az előbbi szempontok szerinti (antropológiai jellegű) olvasata, amikor tehát a tágan értelmezett családelethez kötődő cselekvéseket és interakciókat, érzelmeket és gondolkodásmódokat, szokásokat és rítusokat s azok jelentését próbáljuk akként bemutatni, ahogyan azt maguk a résztvevők, az etnográfusok közreműködésével megalkották. Ám az így feltett kérdésekre keresett válaszok nem nélkülözhetik az emlékezési és elbeszélésmódok, valamint a narrációk nyelvi-retorikai vizsgálatát sem, ami az élmények és tapasztalatok kapcsolatáról, az „érzések struktúrájáról” és talán arról is elárulhat valamit, hogy lehetnek-e „igazak” a felidézett történetek.

I. A nagycsalád narratívái

A bevezetőben utaltunk rá, hogy a Ganzes Haus-ideológia hosszú ideig elsőszámú értelmezési kerete volt a néprajzi kutatásoknak, kezdjük ezért a *nagycsaládra* vonatkozó emlékek felidezésével. Morvay Judit 1954-ben és ’55-ben gyűjtötte anyagát a mátraaljai palóc falvakban (Bodonyban, Mátraderecskén, Mátraballán, Maconkán és Nagybatonyban), azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az asszonyok „küszködő” életét, a „hosszú századok alatti elnyomás ember-telen viszonyait” megismertesse. Kötete egy 88 esztendőes parasztember szavaival indít:

„Tizennégy éves koromig huszonnyolc család közt nevelkedtem. 1881-ben váltunk szét, mert igen sokan voltunk. Már az asztalhoz sem férünk egyszerre. Öregapó volt a gazda. Ő parancsolt, míg csak meg nem halt. Amit mondott, annak úgy kellett lennie. Nem beszélt neki senki vissza. Ő mondta meg, hogy ki, hol és mit dolgozzon aznap. Az emberek leginkább az állatokkal törődtek, egyéb munkát az asszonyok végeztek. Azoknak mindenki parancsolt.”⁹

Az emlékező számára a *család* a családtagokat jelenti (mások a gyermekeket értették alatta), és a szétválást egyszerűen a zsúfoltsággal indokolja, s ezzel kapcsolatban a közös étkezések emlékét eleveníti fel. Hat évtized távlatából azonban az együttélés tekintélyelvű struktúrája:

⁹ Jakab András (sz. 1868. Bodony). Morvay 1981: 13.

az öregapó alakja és megfellebbezhetetlen hatalma jelenik meg a legélénkebben, s szembeötlő a munkaszervezet leegyszerűsítése, illetőleg a munkák nagy részét végző nők természetes kiszolgáltatottsága (előbbit az „ő”, utóbbiakat az „azok” névmással helyettesíti).

Az öreggazda más elbeszélésekben is hangsúlyosan van jelen. Ő képviselte a családot a különféle hivatalos ügyekben; ő birtokolta a közösség vagyonát („Az uram a pénzt, amit keregett, apámuram kezébe adta. Oda kellett adni, mert másképpen elmúlt volna minden boldogság.”); felügyeletet gyakorolt a családtagok felett, beleértve a vallási élet ellenőrzését („Azt űzhette el, akit akart.”); és ő őrizte meg s adta tovább a család eredetéről, az ősről, a falu múltjáról való tudást, valamint oktató-nevelő célzattal az őszövétségi történeteket is, amit az adatközlők szó szerint idéztek fel („A fáraó elengedte a népet, de aztán megint elérte a katonasereg. Aztán negyven esztendeig nem tudtak hazamenni, hallod-e? Aztán mannával éltek, tudod-e?”).¹⁰

A gazda alakját és személyközi kapcsolatait egy sor rítus övezte. Az emlékezet szerint étkezéskor az asztalfőn, az ajtóval szemben foglalt helyet (jobbján és balján az őt követő legidősebb testvérek), bárkit megbüntethetett és nyilvánosan megfedhetett („Nagyapám szeretett a kemence tetején ülni. Egy vessző volt a kezében, s ha valamelyik gyerek nem jól cselekedett, hát odasuhintott neki.”), sőt a legfiatalabb menyecske a lábát is megmosta, igaz, ez nem „közvetlen”, hanem az előző generációktól áthagyományozódó ismeret. („Édesanyám mesélte, hogy mikor ő menyecske volt, akkor még a lábukat is meg kellett mosni az öregeknek.”) E rítusok közé tartozott, hogy a gyerekek hosszú haját fésülgették és tetvésték, míg a gazdával való kommunikációban, az átélt helyzetekben ugyancsak az egyoldalúság, az alázat és a szorongás idéződik fel: „A gazdától félt a menyecske. Lesütöttük a szemünket, rá se mertünk nézni.”; „Ha ott volt apámuram, hallgattunk. Nagyon féltünk tőle, még nevetni sem mertünk, ha jólesett volna. Olyan volt akkor a szokás: apóssal komolynak kellett lenni.” E hatalommal való rejtett szembeszegülés pedig a gazdától, mint a búzás kamra őrzőjétől az éberségét kiját-szó furfangos terménylopás lehetett.¹¹

Ezek alapján úgy véljük, az emlékezet a családfőt mitikus vagy bibliai (pátriárkai) alakként jeleníti meg, akit attribútumai, a felidézett rítusok és történetek alapján szakrális tisztelet övez. Halála pedig ily módon nemritkán a nagycsalád bomlását, az együtt élő testvérek különválását idézi elő.

Már említettük az asszonyok alávett helyzetét a hierarchikus családszervezetben – nézzük, ennek milyen narratív technikái jelentek meg az idős férfiak és nők visszaemlékezései-

¹⁰ Morvay 1981: 20–21, 22, 27.

¹¹ Morvay 1981: 20–30, 52, 141.

ben. A nő testi fenyítését, nem mással, mint bűnösségével indokolva, az egyik adatközlő egészen természetesen, mosolyogva (felesége jelenlétében) eleveníti fel: „Én ezt az asszonyt sokat megvertem. Az asszonyt is kell idomítani, mert a szája jár. Az ember is van néha majdnem olyan bűnös, mint az asszony. A vén bűnös asszonyoknak nem árt, ha néha megverik őket.” – szól az érvelés, melyben az egyéni agresszió általános érvényű normává válik, az „idomítás” pedig mintha a nő animalizálására utalna.

Az alá- és fölérendeltség a szegregációban is kifejeződött, és elsősorban az étkezéseknél volt jellemző. Az asszonyok – ahogy felelevenítik – az asztal körül állva fogyasztották el ételmüket, emellett a szűkös esztendőkből az étel és a kenyér osztásakor utoljára kerültek sorra, sőt az is előfordult, hogy „Este, mikor főztük a krumplit, az emberek belevizeltek, hogy az asszony meg ne egye... még azt is sajnálták. Mikor éjfélkor lefeküdtünk, már majd éhen haltunk. Örültünk, hogy lefekhettünk.” A férje családjába került menyecske számára a mértékletesség eleve kötelező, az éhség kimutatása tiltott volt („Az asztalnál nem nagyon mertünk enni. Volt úgy is, hogy maradt a tálban, de mi éhen maradtunk.”), s a házasságok közötti kommunikáció is a már említett egyoldalúságot, alázatot, illetve a merev személyközi kapcsolatokat jelzi. („Volt, aki még a nevét sem mondta ki az urának, csak úgy mondta, hogy ember, gyűjjék már! Szégyellte a nevet is kimondani.”)¹²

Az idős asszonyok narrációját a keserűség, a büntudat, az érzelmek tagadása vagy elfojtása („Jó volt a férjem. Bántani nem bántott, néha csak megvert.”; „Nem bántam volna, ha nem is szeretett volna, mindegy volt az.”), illetőleg sorsuk reflektálatlan elfogadása, a tűrés és a szenvedés keresztény tanításának követése határozta meg: „Hej, hányszor mondtam én magamban: én istenem, hát én mindent eltűrjek? Nem baj, tűrőké és szenvedőké a mennyország!”; „Ha gondolkoznék, az már bűn lenne. Aki nem dolgozik vagy nem imádkozik, az már vétkezik.”¹³

Ezek a szövegtöredékek a 70-80 éves asszonyokról, szociális helyzetükről vagy a családjuk múltjáról szinte semmit sem árulnak el, mégis úgy véljük, önazonosságuk a katolikus egyház és a háború előtti keresztény-konzervatív ideológia által közvetített értékeknek rendeltetett alá. Szubjektumuk a falvak társadalmi világának szilárdságát biztosító hierarchikus életformákhoz, köztük a családi paternalizmushoz kapcsolódott, amit a különféle rítusok, valamint a szóbeli kultúrában ugyancsak fontos gesztusnyelv rögzített és tudatosított. (Írni és olvasni, miként Morvai Judit tapasztalta, csak kevés adatközlő tudott, illetve az olvasás az egyszerűbb vallásos szövegekre terjedt: „Én is csak azután tanultam meg olvasni, mikor már

¹² Morvai 1981: 46, 78, 90, 151.

¹³ Morvai 1981: 154, 196.

nagyobb voltam. Otthon öregapám adott levelet a kezembe, mikor kikerültem az iskolából.”; „Volt anyámnak egy levele.¹⁴ Abban volt a világ teremtése. Abban megvolt, hogy ment be a sátán a paradicsomkertbe.”¹⁵) Ezek a rítusok és gesztusok elevenednek meg az idős asszonyok emlékezetében, a vallási tanításokkal és képzetekkel, a bibliai történetekkel keveredve. Az egyik meghatározó rítus – miként láttuk – az ételhez kötődött, melynek kínálása és fogyasztása, a közös étkezések rendje a családtagok közötti hierarchiákat vagy a menyecskék hosszú integrálódását rögzítette. De az étel a legalapvetőbb emberi szokások és kapcsolatok megsértésének (a nők megalázásának) az eszközévé is válhatott.¹⁶

A narratív önazonosságok minden bizonnyal nem a lezárt, hanem a jelennel (az 1950-es évekkel) folytonos múlt, tehát a teljes életpálya tapasztalatára épültek, ezért figyelmet érdemel, ahogy az adatközlők az elmondottakat megélték vagy reflektálták. Láttuk, ez az attitűd elfogadó, az emberi érzéseket elfojtó volt („ez volt a szokás”; „így kellett lennie”), ami arra utal, ezekben a nógrádi falvakban és családokban az 1950-es években, a családok gazdasági szervezetének, a munkavégzés jellegének átalakulása után, a személyközi kapcsolatok hierarchiája, valamint a családfő kontrollja aligha változott. Amit az egyik, 80-as éveiben járó adatközlő az etnográfus előtt – a szokásos gesztusnyelven – jónak látott reprezentálni: vászoningét, a lefényképezés után levette, és „felesége lába elé dobta: »Ne, asszony!« Természetes mozdulata, felesége szótlán ingfelvevése, és a körülöttük állók közömbös arckifejezése meggyőzött arról, hogy itt semmi sértő, semmi rendkívüli dolog nem történt.”¹⁷

A történetek elmondására vajon kizárólag a szenvtelen, a türeést kifejező sémákra, rövid válaszokra és a szavak ismétlésére redukálódó, nemritkán a gyónásra vagy az imádságok felmondására emlékeztető komor hangnem volt jellemző? Morvay Judit az egyik mátraaljai faluban a következő szöveget jegyezte fel:

„Egy selyp vénlány elment a sikesári tóba, arra Áldozónak.¹⁸ Ott megfürdött a tóban. Egy ember arra ment, oszt akkor a lány a mellye alá tette a kezét, oszt akkor azt mondta: Kinek van ilyen szép csecsi még a faluban? De úgy mondta sesi, merthogy selyp volt. Az ember meg odahajított egy nagy fát, az kiütte a lány első két fogát. Hazament, oszt mondta a bátyjának: Csiriz Jani kiütte a fogamat. A bátyja meg csak azt mondta rá: nagyon jól van, legalább nem falsz meg annyi kenyeret! Elkezdték aztán a

¹⁴ Vallásos témájú nyomtatott füzet.

¹⁵ Morvay 1981: 193.

¹⁶ Nem újkéletű feltételezés, hogy az étkezőasztal a család egységét fejezi ki. Berdahl 1980: 140, Sabeau 1988: 166–167.

¹⁷ Morvay 1981: 152.

¹⁸ A határrész elnevezése.

faluban énekelni: Sikésári halastó, beleesett Fejes Ilus fogastól, de a foga nem jött ki, Csiriz Jani ütötte ki. A neve is aztán Fogas Ilus lett.”¹⁹

A kirekesztés, sőt a testi hibák miatt férjhez menni nem tudó, ezért a családban maradó vénlány megbélyegzése jelenik meg ezúttal, és ismét feltűnik a kenyér megvonásának a motívuma. Ám a korábbi narratívákkal szemben, most a jelenséget felnagyító és kiszínező, cselekményesített és folklorizált történetet olvashatunk, amely mögött felsejlik egy dinamikus, az egyéni tragédiákat vaskos komikummal és gúnnyal feloldó, eleven és profán népi világ képe/emléke is.

Az abszolutista állameszmében gyökerező hatalomfelfogások az állami és az egyházi, valamint a családfői autoritás egymást feltételező egységét vallották, a reformációt követő német jogi és politikai irodalomban is a hatalom fundamentumaként a „három atya” (Gottesvater – Landesvater – Hausvater) tekintélyelvű kapcsolata jelenik meg, s a bevezetőben említettük, e gondolat a 19. századi etnográfia is érintette. De maradt-e ennek, illetve a földesúri hatalomnak bármilyen nyoma a parasztok emlékezetében? Morvay Judit 1958-ban a Nyitra megyei Szolcsányon (Solcany) egy 80 éves szlovák parasztember szavait rögzítette:

„Itt Odescalchi volt az uraság. A gazda képviselte a családot az uraság felé is. A vagyonát nem ihatta el, mert ezt az uraság nem engedte. Az ételeket is a gazda osztotta el... Ma már nincs meg az öregeknek ez a nagy tisztelete, mert a gazda már nem hatalom. Fiait, menyeit, családtagjait megverhette. Ha nagyon engedetlen volt valamelyik családtag, a gazda jelentette az uraságnak. Az uraság becitálta az engedetlen fiút, és 12 botot kapott a deresen. Aki nem akart beilleszkedni a családi közösségbe, azt az uraság így fizette ki... A gazda akkor űzhette el valamelyik családtagját, ha az uraság is megengedte. Az uraság minden nagyobb tettébe beleszólt a gazdának, még a házasságot is be kellett jelenteni. Ha a gazda és valamelyik családtag fia között kibékíthetetlen ellentét volt, akkor ha a fiatalember szorgalmas, jó, kötelességtudó ember volt, kapott házhelyet az uradalomtól, és azon házat építve, új nagycsaládot alapíthatott. A nagycsaládok fát is kaptak az urasági erdőkből, mert az uraságnak érdeke volt, hogy a

¹⁹ Morvay 1981: 64.

jobbágy meg legyen elégedve. Az uraságnak még abba is lehetett beleszólása, hogy ki legyen a gazda, de nem emlékeznek rá, hogy ezt a jogát érvényesítette volna.”²⁰

Az 1870-es években született adatközlő a jobbágyvilágra legfeljebb a szájhagyomány révén „emlékezhetett”, és időtudata minden bizonnyal nem a történeti kronológiát követte.²¹ A szövegben az uraság a családélet erkölcsi rendjének ellenőrzőjeként és az atyai tekintély erősítőjeként (a részegeskedést éppúgy megbüntette, mint a fiúi engedetlenséget), ugyanakkor a családi konfliktusok megoldójaként jelenik meg. Házhellyel biztosította ugyanis az arra érdemes, szorgalmas és kötelességtudó fiatalok családalapítását, illetve önállósodását, ezenkívül a falusiaknak tűzifát adományozott. Nincs nyoma viszont a narrációban földesúr és jobbágy „antagonisztikus” ellentétének, és az uralom sem a földesúri joghatóságból eredő járadékoltatásban, hanem a napi cselekvésekben és interakciókban, az egymást feltételező, bár nem egyenrangú gazdai és földesúri hatalom kapcsolatában nyilvánul meg. A patriarchális földesúr tehát (akinek a karaktersvonásai a szájhagyományból és talán az Odescalchiak későbbi generációihoz fűződő személyes emlékekből tevődnek össze) a parasztok társadalmi világának a részese, amire a szöveg struktúrája is utalhat: a gazda és az uraság tekintélye összefonódik, igaz, az adatközlő úgy érzékeli, hogy az 1950-es években az előbbi „hatalma” és az ebből eredő „tisztelete” is a múlté.

Az evolucionalista néprajzi és szintén a családformák egyszerűsödését és a nukleáris családok terjedést megfogalmazó történeti kutatások e folyamat főbb okait a modernizációban, a családok gazdasági funkcióinak elvesztésében jelölték meg.²² De milyen értelmezéseket adtak erre az érintettek, hogyan jelent meg a *szétválakozás* az emlékezetükben – néhány további szöveggel ezt mutatjuk be.

A szlavóniai magyar falvakban, Harasztin, Kórógyon és Szentlászlón gyűjtő Cseh István 1974-ben egy 84 éves parasztember mondatait jegyezte fel.

„Vót három testvér, és a legfiatalabb vót a gazda köztük. Talán a legokosabb vót. Később, öregségükre osztottak el. A gazdának nem vót több joga a családon belül,

²⁰ Josef Ondrus (Szolcsány). Az interjú Márkus Mihály tolmácsolásával készült. Néprajzi Múzeum, EA 6954, Morvay 1966: 491–492.

²¹ A település földesurái, a szövegben említett Odescalchiak között ráadásul egy anekdotikus, a folklorizációra kitűnően alkalmas figurát találunk. A reformkorban Nyitra megyébe telepedő és Szolcsányban kastélyt építő Odescalchi Ágost fia, a történettudomány, valamint a heraldika és a genealógia iránt érdeklődő Arthur (1837–1925) a közeli Szekszárd lovagvárat rendezett be, vendégeit ágyúlövésekkel fogadta, a cselédséget pedig ősmagyar ruházatba öltöztette. Szinnyi 1903.

²² Pl. Mitterauer–Sieder 1977.

mint bármelyik testvérének. Éppen csak irányított, ő vezette a gazdaságot, amíg együtt vótak, amikor elosztottak, akkor egyformán mönt mindenki... Mindönki próbált magának egy kis vagyont kaparintani. Fődet nem, de ha vásáron attak el valamit, abbú igen. A tojás ára az asszonyoké lehetett. Ezt az asszonyok sokfélére kötötték... Én kiscgazda vótam. Elosztotunk apámmal, én elgyüttem onnan. Csináltam magamnak házat. Ők maradtak a házban az öcsémmel. A nénénk öröksége az anyánk részi vót."²³

Ebben a narratívában a múlt minden részlete az önállóság, illetve az egyéniség megteremtésének folyamatába illeszkedik. A család fiatalabb tagjai, köztük az adatközlő, saját „vagyont” próbálnak „kaparintani”, aminek megvannak a lehetőségei (pl. a piacozás), és ami az önállósodást, a tulajdonosi mentalitás kialakulását mozdíthatta elő. Ezt segítette az örökösödés pluralizálódása, a földnek a szülők halála előtti átadása, de az emlékező utal a nők különjöveldelmére, valamint örökrészére is, ami szintén a generációk és a nemek közötti hierarchikus kapcsolatokat oldhatta.

A szubjektum előtérbe kerülése a narratív technikában is megfigyelhető. Az adatközlő az előző generációktól eltávolítja magát (E/3. személyt használ), majd az egot állítja a középpontba („én kiscgazda vótam”, „csináltam magamnak házat”). Továbbá – az említett önállósodással összefüggésben – a gazdának (az egykori nagycsalád fejének) nem tulajdonít a személyiség tiszteletére is kiterjedő patriarchális hatalmat („nem vót több joga..., éppen csak irányított, ő vezette a gazdaságot”), és ezt a szerepet sem születési kiváltságnak tekinti, hanem az egyéni kvalitásokhoz köti.

Az önálló gazdálkodás tehát az egész életút meghatározó tapasztalata (és minden bizonynyal öregkori identitásának is fontos tényezője), ami a *nagycsalád* felbomlásának jelentést ad, és a családi események széttöredezett darabjait narratív történetté alakítja. De az egyéniség előtérbe kerülése a családi múlt, illetve a *szétválakozás* másfajta észlelésében is megragadható. Fél Edit a matyó munkaközösség tagjaként 1951-ben egy 54 éves mezőkövesdi asszonnyal beszélgetett:

[A fiatal házások gyakran összevesztek, és] „a hazament anya vihette magával gyermekét. Ha megunja, majd visszajön. Öt-hat hét múlva mentek utána, a férje. 1910 táján volt nagy divat, hogy különváltak a fiatalok, hazament a menyecske. A férj azután

²³ Siklósi István (sz. 1890. Haraszti). E régió a nagycsaládok kutatásának kedvelt terepe volt. A zadruga kifejezést azonban a 19. században sem a horvát, sem a magyar parasztok nem ismerték, a terminus a működését szabályozó 1870: IV. tc. nyomán terjedt el. Cseh 1975: 53–81, Penavin 1981: 7.

elment érte visszahívni, rimánkodni kellett neki. A fiatalasszony nem akart menni az anyósához, rábeszélte a férjet, hogy gyerünk külön béresházba. Komiszok voltak az anyósok, öreg módot akartak a fiatalba, mert ahogy szokik, úgy lesz mindig. Ha a menyecske nem kelt föl korán, úgy szitta, hogy déli harangszókor még alszik. Nálunk hajnalba bevetettek.”²⁴

Az elbeszélő, úgy tűnik, nem a saját élettörténetét eleveníti fel, emlékeire: a fiatalok különválására, mint elterjedt szokásra hivatkozik, gondolatmenete végén azonban váratlanul a családját említi. Nem tudjuk, miért „1910 táját” jelöli meg (lehetséges, hogy a datálással mondani-valóját akarja hitelesebbé tenni), ám ekkor mindössze 12 éves, így az életút tapasztalatát fogalmazza meg. Érzékelései ugyanakkor kollektív természetűek (ezt az elbeszélés formája egyértelműen jelzi), s a szöveg a menyecske/a menyecskék határozott nézőpontját jeleníti meg: a férjnek kellett utánamennie, sőt „rimánkodnia”, de ő kezdeményezte a különköltözést is, aminek oka a „komisz” anyóssal való konfliktus. Az emlékezet tehát a családot érzelmi kapcsolataiban idézi fel, melynek átalakulásához (a szétköltözéshez) a generációk közötti kulturális-értékrendbeli különbségek, ahogy Gari Panna szemléletesen fogalmaz, az „öreg mód” elleni tiltakozás vezet.

II. A családi reprodukció

A családtörténeti kutatások a mentalitástörténet ösztönzésére az 1970-es években új témákkal egészültek ki. A figyelem nemcsak a családélet demográfiai eseményeire: a törvényes (és törvénytelen) születésekre, a házasságkötésekre, a halálozásokra, továbbá a különböző korcsoportokra, a gyermekek nevelésére vagy az öregedésre terjedt ki, hanem az ehhez fűződő értékekre, valamint a családtagok közötti érzelmi kapcsolatokra is. Igaz, ezek a megközelítések sokszor általános érvényűnek vélt modellekhez vezettek, melyek a történeti modernizációval (vagy az önellátó családi gazdaságok bomlása nyomán) létrejövő nukleáris család főbb jellemzőinek az individualizációt és az érzelmi kötelékek erősödését tartották.²⁵

Nem érintették ezek a modellek az antropológiai irányba forduló történeti, történeti demográfiai, valamint az (európai) etnológiai kutatásokat, melyek a táji-ökológiai szempontokat (ökotípusokat) és a parasztság társadalmi rétegződését is figyelembe vették a családszervezet,

²⁴ Gari Panna (sz. 1897. Mezőkövesd). Néprajzi Múzeum, EA 2371.

²⁵ Hareven 1991: 120, Tomka 2009: 122.

a házasodás vagy pl. a törvénytelen születések és a mindehhez kapcsolódó szokások és rítusok vizsgálatakor.²⁶ S bár ezek az irányzatok sem mondtak le a demográfiai módszerek, illetve az anyakönyvek és az összeírások használatáról, ezt a szóbeli visszaemlékezésekkel egészítették ki, miként a mikrotörténeti megközelítés is támaszkodott a családélet alakítójaként megjelenő egykori szereplők emlékezetére.²⁷

A hazai etnográfusok az 1950-es évektől gazdag anyagot gyűjtöttek össze a születésről, a házasságról, a különböző korcsoportokról (az ehhez kötődő szokáshagyományokra koncentrálnak), valamint a nemi szerepekről és a szerelmi életről is. S bár egy-egy szerző a hagyományok és a változások dinamikájának vagy a megfigyelt jelenségek szocioökonómiai kontextusainak vizsgálatát is célul tűzte,²⁸ ezt a homogén népi kultúra tézise akadályozta. Mi továbbra is az adatközlőkkel készített interjúkból indulunk ki: hogyan rekonstruálták ők maguk a családélet eseményeit, az egyéni cselekvéseknek, a családi tradícióknak, valamint a közösségi normáknak miféle kombinációi elevenedtek meg az emlékezések nyomán?

II.1. Premaritális szokások

A falusi társadalmakban az ismerkedés, a párválasztás és a házasságkötés pontosan szabályozott rítusrend szerint történt. Térjünk vissza az 1950-es évekbeli mátraaljai falvakba, és nézzük először, miként beszéltek el az idős asszonyok az udvarlás szokásait:

„Mikor jöttek este a legények, a pitvarajtóban beszélgettünk. Hallottam én, hogy édesanyám rálépett a ringőre²⁹ ... csak akkor adott jelt, ha komoly dolog volt. Ha a legény nagyon nyúlka, vagy a lány nem bánta, akármit csinál vele a legény.”

„Nem szerettem, ha jöttek a legények. Jobban örültem, amikor nem jöttek. Egyszer már csak szülémmel voltunk ébren, fontunk, még kötény sem volt előttem, mikor kihívott egy főszögi legény a pitvarba. Hajnalig maradt ott. Csak hallgatott, én meg fáztam egy ingben, mezítláb. De még akkor sem mertem mozdulni, hogy menjen el.”

²⁶ Pl. Mitterauer 1983, Löfgren 1982: 102–104.

²⁷ Pl. Reay 1996.

²⁸ Pl. Kapros 1986: 41.

²⁹ Támla nélküli rövid pad.

*„Egyszer egy őszi legény volt nálam. Ki akarták verni a fősziögiek. Bejött az egész banda a pitvarba. Még idejében kijött öregapám, és kiharancsolta őket: Pusztuljatok fiaim, enyim házamnál nem öltek egymást! Menjetek a falu piacára! Nem akarta, hogy nálunk essen baja a legénynek. Mikor már nem volt ott senki, kikísértem a legényt. Csak annyit mondtam neki a töltesen: nincs itt már senki. Ő meg csak azt felelte: hadd legyen akárki! – aztán elment.”*³⁰

Ezek a szövegek az éjszakai legényjárás merev formáit idézik: a legények csoportosan és sötétben érkeztek, a lány házon kívül fogadhatta őket. A szülői kontroll az adatközlők számára elfogadott és természetes, a térbeli endogámia betartását pedig a falurész legényei ellenőrizték. A fiatalok interakcióira – miként az emlékezők felelevenítik – a kényszeredettség, a szorongás, továbbá az intimitás és a kommunikáció hiánya jellemző, s melyekben a lányok ezúttal is kiszolgáltatott, alárendelt helyzetben jelennek meg. Bizonyos, hogy az idős asszonyok a tőlük elvárt magatartási normákat fogalmazták meg, amit megerősíthet, hogy az egyik emlékező a „nem szeretett” udvarlással, mint valami bűnnel szemben a szorgos munkát, az éjszaka nyúló fonást említi.

Két évtizeddel Morvay Judit palócföldi kutatásai után, 1974 és ’83 között gyűjtötte anyagát Balmazújvárosban Vajda Mária, amiből egy idős parasztember premaritális szokásokra vonatkozó emlékeit idézzük fel.

„Mikor már odajut az a legény, hogy kiszemelt magának egy jányt, hát járt hozzá. Én ha már este kászálódtam, mer ugyi egy kicsit csak máskípp őröztem, anyám már mondta nekem is, hogy – na már főzik a kapcádat. – Na, ha főzik, hadd főzzik. Hogy főztik vagy nem főztik, nem tudom, de húzott az a jány. El kellett menni. Inkább összevesztem a szüleimmel, de elmentem. Sokszor meg úgy tettem, hogy az ólba háltam, mer persze én ágyon nem háltam addig, míg meg nem nőültem, csak az ólba a vackon. Hogy anyám ne motyogjik, odatettem a vacokra a bundát, meg a sipkát, még a csizmát is, hogy ne kopogjak, oszt mezítláb mentem a jányho. Így ha kimentek az istállóba, azt hitték anyámék, hogy én ott hállok. Nem tudtunk mi már akkor otthon maradni. Olyan vót akkor az ember, mint a töketlen kutya, mindig ment. Azír mondták, hogy biztos főzik már a kapcáját, mert az olyan babona vót. Vagy azt is mondták, hogy megítették. Na az úgy vót, hogy a jány mikor vót a havi baja, vagy ahogy urasan mondják, a

³⁰ Morvay 1981: 106, 108.

menstruációja, azt a vires inget kimosta, oszt azt a vires vizet borba tette, vagy pogácsát süített vele. Oszt azt mondták, hogy a pogácsa csalja. Pedig a fenét az csalta, hanem az a legíny is vágyott már a jányra. Ígértünk oszt a jánynak mindent. Hátha mindnek igazat mondtam vóna, ahány nekem vót, akkor mi az isten lett vóna velem? Mennyi felesígem lett vóna. Muszáj vót ígérni, mer nem álltak vóna még szóba se velünk, nem hogy adtak vóna valamit. Nősülésre meg nem gondolhattunk, csak miután kiszógáltuk a császárt, csak a katonaság után. Hát csak legínyek vótunk, hát azír tudtuk, hogy hun lehet, meg megpróbálta az ember.”³¹

Az előbbi narratívákkal ellentétben, melyekben a családi és a közösségi felügyelet idéződik fel, illetve a múlt- és jelenbeli emóciók elfojtása érhető tetten, ezúttal, több évtized távlatából is, az érzelmek vagy inkább a biológiai érést követő nemi ösztönök kényszerítő és kontrolálatlan ereje jelenik meg, aminek a szülői akarat sem állhatott ellent. (Az udvarlás furfangos álcázásának anekdotikus motívuma talán az előző generáció erkölcsének felszínes díszletté alakulását, ugyanakkor a látszat megőrzésének fontosságát jelzi.)

Érdekes az elbeszélésmódot is szemügyre vennünk. Az adatközlő fiatalkori cselekedeteit és érzéseit legénytársaival azonosítja, az E/1. személy a „mi”-vel és az általános alannyal kombinálódik („mikor már odajut a legíny” stb.), azaz önmagát generációs csoportjába helyezi. Ám eközben világosan utal saját, a házasság előtti nemi életének rendszerességére, és nyíltan beszél a hazugságairól is („hátha mindnek igazat mondtam vóna, ahány nekem vót...”, muszáj vót ígérni...”).

Az emlékezet még egy, folklorisztikus szintjét figyelhetjük meg: a narrációba a szerelmi varázslatok, a kapca kifőzésének és a „megítetés” különböző variánsokkal, de széles körben elterjedt hiedelme szövődik. Utóbbit az adatközlő etnográfusi alapossággal eleveníti fel (nem tudjuk, ezek a praktikák előfordultak-e ifjúkorában, az 1910-es, ’20-as években, vagy a közösség kulturális emlékezetében voltak jelen, esetleg a norma és a gyakorlat konfliktusának nyelvi feloldására, egyszerű szólásként használták), mindenesetre e „babonáktól” elhatárolódik, és cselekedeteit „racionálisan”, a nemi érés és a kitolódó házasságkötés közötti időtartam megnövekedésével indokolja.

Kapros Márta az Ipoly menti falvakban (Örhalmon, Litkén, Ludányhalásziban, Csesztvén, Ipolyszögön, Érsekvadkerten, Patakon, Nagyorosziban és Ipolyvecén) gyűjtötte 1970 és ’76

³¹ A fiatal etnográfus a terepmunka során meghatározónak tartotta a gyűjtő egyéniségét, nyitottságát és hogy „mennyire képes adatközlőivel átléptetni azt a küszöböt, ahol a mélységbeli jellemzők felszínre kerülnek.” Mivel azonban a „bizalmas megnyilatkozások után többen kérték, nehogy »kiírdjam« őket, vagy a falunak rossz hírért költsem”, a nevek említésétől el kellett tekintenie. Vajda 1988: 7, 9, 38–39.

között a születés szokásait és hiedelmeit. Interjúiban a házasság előtti nemi kapcsolatok interpretációinak újabb, az előbbiektől eltérő technikáit figyelhetjük meg.³²

„Emlékszek, még kisgyerek vótam. Szent Istvánkor vót, akkor van itt a búcsú. Akkor itt nagy vót a felfordulás. Én is Jolánnal lent aludtam a Faluban³³ az egyik háznál. Reggel már jókor fenn vótunk. Jön át az egyik asszony a szomszédbul: Jaj, tik már felkötettek? Az enyimek még úgy alusznak, hogy na! Gyertek már át mennézni, hogy alusznak! Átmentünk, oszt én is mint kisgyerek, ott sűrögtem, oszt arra emlékszek, hogy kinyitotta az asszony a kamraajtót, oszt ott aludtak bent egymás hegyin-hátán, a lánya meg az egyik legínyvel együtt. Mer az asszony eldicsekedett vele, hogy úgy szeretik egymást, hogy már együtt is hálnak. Hogy más lány ne menjen hozzája, mer az ű lányával hál. Oszta ha már tunni fogják a faluba, hát maj csak elveszi jobban.”³⁴

„Ez nem itt vót, hanem Szügyben. Jómódú katolikus család vót. No oszt a keresztanya bevarrta a lányt jó erős vászonba, hogy ne lássák lagzikor, hogy vastag. A rákövetkező szerdán megvót a gyerek. Siratott nekem a fiú anyja, hogy Jaj, jaj! Ilyen szégyen még nem vót! Dehogyan nem vót, Erzsike, történt az már másnál is. De csak nem hagyta: ha tudtuk volna legalább! Nem engedték volna, hogy elvegye! Pedig hát nem olyan nagy dolog az.”³⁵

Az első narratíva egy történetet mond el, amit a párbeszédes forma tesz elevenné és hitelessé. (Kérdés azonban, hogy az adatközlő 40-50 év távlatából valóban ilyen „pontosan” emlékezett-e a dialógusra és a jelenetre, a hitelesítés eszköze mindenestre a datálás, ami az egyik legfontosabb egyházi ünnephez kötődik.³⁶) Ezt a jelentésadás követi. Az emlékező a szomszédasszony cselekvését (utólag, mert a történetkor kisgyermek volt) szándékoltnak minősíti, aki nemcsak eltűri lánya házasság előtti szexuális kapcsolatát, hanem kitűnő rendezői alakítással a falusi közvélemény elé tárja, így akarván a fiút lánykérésre kényszeríteni.

³² Az etnográfus a beszélgetések alkalmával olyan légkör kialakítására törekedett, melyben az „intim kérdésekre a szokottnál nyíltabban” válaszolhatnak, ugyanakkor a vidék „idősebb lakóira jellemző szemléleti konzervativizmus miatt, férfi adatközlőknél gyűjtésre” nem vállalkozott. De az asszonyok között sem voltak olyanok, akik a témáról, mint saját történetükről vallottak volna, ehelyett az általuk ismert eseteket mondták el és kommentálták. Kapros 1984: 333, Kapros 1986: 71.

³³ A régi falurész.

³⁴ Vargáné Bernáth Erzsébet (sz. 1920. Órhalom).

³⁵ Bagyinszkiné Prazsák Mária (sz. 1896. Csesztve). Kapros 1986: 87, 91.

³⁶ A 18. századi falvakban az események időbeli viszonyítása ugyanígy történt. Faragó 1999: 39.

A következő szövegben egy újabb történet tárul elénk. Az adatközlő először eltávolítja, egy másik faluba helyezi az eseményt: ezúttal egy megesett lányról van szó, ami elítélendő erkölcsi véttség. Ezért próbálták ezt az esküvőn leplezni, s a fiú anyja a legnagyobb bajként a falu előtti megszégyenülést nevezi meg. Az elbeszélő szükségesnek tartja a család gazdasági helyzetének és felekezetének megemlítését is (jómódú, katolikus), ami azt jelentheti, hogy a házasság előtti teherbeesés ennél a csoportnál súlyosabb tettnek számított.³⁷

Az elbeszélésmódot vizsgálva, ezúttal egy heves indulatú párbeszéddel találkozunk. Az emlékező beleéli magát a történetbe, s úgy tűnik, mintha egy epikus vagy élménytörténetet mesélne, melyben a szereplők eltérő (és változó) erkölcsi értékekhez kötődnek. A fiú anyja képviseli a lány teherbeesésének „hagyományos” megítélését („ilyen szégyen még nem vót”), az elbeszélő attitűdje viszont megengedőbb: a jól bevált módon enyhíti a tettet („történt az már másnál is”), majd a múltbeli kontextusból kilépve, életútja tapasztalata alapján értékeli („pedig hát nem olyan nagy dolog az”).

A bemutatott történetekre úgy véljük érvényes lehet a morálfilozófus Alasdair MacIntyre érvelése: „egy tradíció részeként birtokolhatunk erényeket, amelyben elődök hosszú sorától örököljük ezeket és magyarázatukat.” Amihez még hozzáfűzi, hogy a mindennapi életet apró szegmentszavakra bontó és ahhoz saját (partikuláris) normákat rendelő modernitás foszt meg bennünket attól, hogy a cselekedeteket egy nagyobb egész részeként szemléljük.³⁸

Hozzátehetjük: a tradíciók, valamint változásuk dinamikája szerepet kaphat a múltbeli események erkölcsi jelentéseinek megalkotásában. Az 1950-es években a mátraaljai idős asszonyok az elvárt viselkedési normákat: a házasság előtti szexualitás tilalmát, valamint a szemmérséget és a passzivitást elevenítették meg. Két évtizeddel később, az Ipoly menti emlékezők számára elfogadott a lányok szerelmi élete, illetve az a családi reprodukció biztosítása révén kap legitimitást. (Ezért ítélték meg szigorúbban a teherbe esést, ami viszont a férjhezmenetelt nehezítette, s alkalmaztak különféle büntető rítusokat.³⁹) A balmazújvárosi férfi elbeszélésében pedig a konvencióktól mentes nemi élet, mint a legénykor természetes velejárója jelenik meg.

II.2. Amor fati – a házasodás motívumai

³⁷ A hazai etnográfia és az európai etnológia egyaránt utalt arra, hogy a vagyonosabb családokban a fiatalok ellenőrzése és büntetése is szigorúbb volt. Kapros 1986: 87–88, Löfgren 1982: 102.

³⁸ MacIntyre 1999: 174, 274.

³⁹ Az ilyen menyasszonynak sötét ruhát, valamint fátyol helyett főkötőt kellett viselnie. Kapros 1986: 94.

A házassodást kutató etnográfusok a párválasztás motívumainak is kitüntetett figyelmet szenteltek. A továbbiakban szintén különböző helyszíneken és időpontokban készült interjúkat mutatunk be. Az elsőt Morvay Judit az 1950-es években egy mátraaljai asszonnyal készítette.

„Engem igen ösztönöztek a szüleim. Én fiatal voltam, nyolc évvel volt öregebb az uram. Mindig ríttam, pedig de szép legény volt, gazdák is voltak. Katonáság után nősült, huszonkét éves volt már. Szeretett, elvitt sokat táncolni, szem előtt tartott. Előbb jött egy asszony, az uram testvére. Kezdte mondani, hogy mijük van, meg a legény is szép. Édesanyámmal beszélt. Felgyűjjék-e este a legény? Engem is kérdezett édesanyám, én csak azt feleltem: mit bánom én! A szeretőmet szerettem, kivel a töltésen összeültünk. Édesanyámnak nem tetszett. Este feljött az uram. Mikor kikísértem, megkérdezte, hogy elmegyek-e hozzá? Majd meggondolom még. A legény háromszor is feljött egy héten. Behívták, az apámmal beszélt, velem nem sokat. Az anyja meg egyszer elhozott egy szép kasmírkendőt. Még kendőlakás után is el akartam válni, kihirdetés után is. Agyon akartak verni. Öreg, beteg gazdasszony volt, ahova kerültem. Nekem kellett sokat dolgoznom. Aztán jött még három menyecske. Tizenegy gyereke volt. Mind kiszoptattam tisztességgel. Buták voltak még azelőtt, sok gyerek volt. Megvoltunk az urammal. Nem volt rossz ember. Fiatalok voltunk, nem volt semmi bajunk. A gyerekeket szerettem. No, örültem. Mindig volt kenyér elég a háznál.”⁴⁰

A narratívában a házasságkötés motivációja lényegében nem jelenik meg, a hangsúly a szülők akaratának érvényesülésére, valamint a házasságot megelőző egyezkedések szabályozott rendjére esik. (Előbb a leendő férj testvére kínálja fel az anyagi és szimbolikus tőkejavakat, majd a vőlegény több ízben tárgyal a lány apjával, és a kérő családjának rangját reprezentáló ajándékozásra is sor kerül.) Az elbeszélésben ezután váltás következik, s érdemes megfigyelnünk, az emlékező hogyan sűríti össze élettörténetét. Azonosságtudatát, cselekedeteit és napi terveit a keresztény valláserkölcse: az állandó munka, a létfenntartás („mindig volt kenyér elég a háznál”), a gyermekek „tisztességes” táplálása és az érzelmileg redukált, békés családélet („megvoltunk az urammal”, „nem volt semmi bajunk”), azaz a társadalmi-biológiai reprodukció határozza meg. Ám e „könyörtelen” falusi élet magába foglalta a közösség tagjaiért felelős viselkedésformákat is („szem előtt tartott” – szól a vőlegényéről), és nem zárta ki a konfliktusokat, a szülői akaratral való szembeszegülés kísérletét sem (az elbeszélő először leendő urá-

⁴⁰ Morvay 1981: 124.

nak, majd immár határhelyzeti szituációban, az eljegyzés után, szüleinek próbál ellentmondani).⁴¹

Miként említettük, az adatközlő először a házasságot megelőző szokásokat és szertartásokat (pl. a szülők tárgyalásait) s a hozzájuk kötődő szimbólumokat idézi fel. Mások a lakodalomhoz kapcsolódó átmeneti, elválasztó és befogadó rítusokat beszélték el: a menyasszony kikérését, siratását (régirő szövegekkel együtt, melyekben engedelmeskedésre szólítják fel őket), majd kenyérrel fogadásukat apósuk házában.⁴² Az antropológiai irodalom bőségesen foglalkozott már e rituálék jelentésével (a társadalmi szerepek változása), ám felfoghatjuk ezeket Victor Turner vagy Erving Goffman nyomán kulturális színjátékként is, ami a család státuszának és presztízsének közösség előtti reprezentációjára adott módot. („Elindult a szekér⁴³, de nem egyenesen haza, hanem körbenyargalt a faluban, hogy megmutassák mindenkinek, hogy mit kapott a menyasszony.” – emlékezett vissza az egyik adatközlő.⁴⁴) S ezek a szertartások és szimbólumok váltak a mnemotechnika részévé, s a közösség kulturális hagyományaként idéződtek fel.

Visszatérve a szöveghez, ha a rítusok segítették az idős asszony emlékeztetését, a házasságot követő életút felidézésekor ilyenekkel nem találkozunk. Ezt a nyelvhasználatot a rövid, grammatikailag egyszerű mondatok, kevés kötőszó és legfeljebb néhány, konkrét jelentésű melléknév jellemzi (öreg, beteg, buta, rossz), amit a szociolingvisztika korlátozott nyelvi kód-nak nevez, és az „alsó” társadalmi csoportokhoz köt.⁴⁵ S amit bizonyosan a szocializáció (látuk a menyecskék szorongását a különféle kommunikációs helyzetekben) és talán a narratívában megfigyelt életszemlélet is befolyásolhatott.

⁴¹ Ezen a ponton utalunk arra, hogy az etnográfus szocializációja és egyénisége minden bizonnyal hozzájárult a falusiakról, illetve a párválasztásról alkotott kép árnyalataihoz és a rögzített jelenségek értelmezéséhez. A fővárosból érkező fiatal Morvay Judit az 1950-es évek közepén mély empátiával, „szánakozásunkat, megbecsülésünket és tiszteletünket” kifejezve kívánta ezt a „ma már hihetetlennek tűnő” világot, a „letűnt idők sokat szenvedő, keveset örvendő” parasztasszonyait bemutatni – és az ábrázolás ennek megfelelően komorra sikerült. Elődje, Manga János még az 1940-es évek elején ipolysági palóc településeken gyűjtötte a házassági szokásokat. Manga ezen a vidéken, Pereszlényen született, 1929-től itteni falvakban tanított, és terepmunkája során idős gazdákkal beszélgetve, az ő, illetőleg saját (a falusi középosztály) álláspontját alakította néprajzi tudássá: a 60-80 éves asszonyok „természetesnek tartották, hogy ahhoz a legényhez kell férjhez menniük, akit a szülei kiválasztottak... mi sem természetesebb, hogy az ilyen fiatalon megkötött házasságok esetén, a megfontoltabb és a gazdasági érdekeit szem előtt tartó szülőknek jutott elsődleges szerep.”

A szülői szándék persze a fiúk házassági terveit is keresztezhetette. Ennek emlékezete azonban nem tragikus pátozzsal (férfiközpontú közösségekhez ez nem illett volna), mint inkább anekdotaszerűen maradt fenn. Az egész országban elterjedt vándormotívummá vált az a történet, amit a Mátraalján Morvay Juditnak is elmondtak: „Azelőtt nem udvaroltak, hanem házastítottak. Kint volt a legény az ökrökkel a Mátrában. Mikor hazajött, akkor mondta az anyja: Megházasodtál fiam! – Kit vettem el, édesanyám? Akkor megmondta a lyánynak a nevét. Jól van, elvette azt.” Manga 1942: 173–202, Morvay 1981: 116.

⁴² Morvay 1981: 129–139.

⁴³ Amivel a menyasszony ágyát és kelengyét szállították az új otthonába.

⁴⁴ Morvay 1981: 130.

⁴⁵ Bernstein 1972: 256–277.

A következő visszaemlékezések Molnár Mária borsodgeszti, a párválasztásra és a házasságra irányuló, 1960-as évek eleji gyűjtéséből valók:

„Az élet rangadó alapja volt a földkérdés, vagyonosabbak nem vettek el szegényt, kikerülték a szegény lányt a módosabbak. Mindenki ahhoz akart menni, akinek volt földje, azt mondták: a többhő több kell.”

„Akinek volt földje, nem vett volna el zsellérlányt, még ha gyöngyvirág lett volna is, csak azt nézte, mi lesz a vagyona utána.”⁴⁶

Tanulmányában a szerző gondot fordít a birtoknagyság, az állatállomány, a munkaerő-allokáció (családi és bér munka), valamint a fogyasztás (önellátás, piaci termelés) kombinációjára épülő, két világháború közötti falusi csoportok meghatározására (szegényparaszti, középparaszti, jó középparaszti és gazdagparaszti szint⁴⁷), s bár érzékeli, hogy a házasodás okainak vizsgálata során „probléma” lehet a „társadalmi rétegek... szelektív értékrendje”, az adatközlőkről erre vonatkozó információkat nem tudunk meg.

A narratívákat vizsgálva, az emlékezők az életvilágot uraló törvényeket, ambíciókat és vágyakat fogalmaznak meg („az élet rangadó alapja volt a földkérdés”, „mindenki ahhoz akart menni, akinek volt földje”, „többhő több kell”). Ám felmerül a kérdés: a konkrét helyzeteket és az egyéni történeteket nélkülöző efféle múltkonstrukciókban vajon az adatközlők szociális sztereotípiáinak, előítéleteinek, a státuszokban gondolkodás folytonosságának és az erre épülő, sematizációra hajló emlékezetnek,⁴⁸ továbbá a szociológiai rétegmodellek szilárd elképzelésével a faluba érkező kutató interjúkészítési módszerének nem lehetett szerepe?

A következő szöveget Vajda Mária az 1970-es évek közepén Balmazújvárosban rögzítette:

„Nagyon cudar világ vót azír rígen, mer nem mindenki választhatta meg magának a párját. A vagyon vót az úr. Még az is, akinek csak egy kicsije vót, az is azt nízte, hogy itt is egy kis csomó, meg ott is egy kis csomó, oszt abbul lesz egy nagy csomó. A vagyon vót a legelső. Az én anyámék is ellenezték az én uramat abba az időbe, mer azt szerették vóna, ha gazdagabb férfiho megyek, mert egyedüli gyerek vótam. Az én apám abba az időbe vitéz vót. Vót néki vitéztelke, úgy hogy 15 hód földet dógozott, az én uram

⁴⁶ Molnár 1965: 398.

⁴⁷ A szociológiai szemlélet jellemző összegző munkájára is, melyben ennél bonyolultabb rétegmodellekhez jutott el. Molnár 2000: 516–531.

⁴⁸ Ezt Federic Bartlett 1930-as években végzett kísérletei is igazolták. Bartlett 1985.

peniglen juhász ember vót, nem vót földje, birkája vót 73 darab. De én csak hozzámentem. Egy kicsit az anyám éreztette velem, de később csak megbékélt. De a legtöbb esetben nem vehette el a szegényebb fiú a jányt. Azt mondták a szülők: ócsó a mi jányunk oda. Hát a csúnya gazda jányok vagy testi hibások hozzámentek a szegényebb kérőhöz is, mert a nóta is azt mondja: »Leszedik az ibolyát a szagáér, Elveszik a csúnya jányt a jussáér.«⁴⁹

Ezúttal is a párválasztás – szülők által képviselt – normája: a vagyonban, a (föld)tulajdonban gondolkodás jelenik meg, melynek erejét jelzi, hogy az emlékező megismétli: „a vagyon vót az úr”, „a vagyon vót a legelső.” A polgári vagy kispolgári értékkepzetek adaptálásáról lehet tehát szó⁵⁰, ami rendies-foglalkozásbeli tényezőkkel fonódik össze, és a család összetétele is befolyásolja. Az apa ugyanis nem csupán 15 holdas gazda, hanem a vitézi cím birtokosa, leendő ura viszont juhászember (aki szintén nem vagyontalan, mivel egészen pontosan 73 db birkája van). Ő pedig egyes lány, ami a házassági piacon további előnyt jelent. Az endogámia azonban mégsem érvényesült: a házasság megvalósult (az anya a narratíva szerint hamarosan megbékélt), és az emlékező a pontosan meg nem határozott múlttól tudatilag is elhatárolódik („nagyon cudar világ vót rígen”). Végül, a csúnya gazdalány és a szegény kérő említése alighanem az adatközlő „spontán etnológiájának” a része⁵¹, amihez azonnal egy folklórszöveget illeszt.

A négy narrációt összehasonlítva, a mátraaljai asszony esetében a házasság a szülői akarat és tekintély következménye, s az emlékezetben élő rítusok a vőlegény kiválasztásában a rokoni kapcsolatok (és nem a normák) szerepét jelzik. A borsodgeszti adatközlők (róluk semmit sem tudunk) az 1960-as években a házasságkötést a „földet földdel” elvvel kapcsolják össze, azaz normatív és sztereotipizált emlékezetét figyelhetjük meg. A balmazújvárosi asszony tudatában a családi norma és a gyakorlat együtt van jelen, „ugyanazt a szubsztanciát” képviselik,⁵² az elbeszélésmód ugyanakkor a múlt folklorizációjára utal. Az egykori szereplők adnak tehát jelentést a múlt eseményeinek, amit az etnográfusok és nyomukban a történészek biztos történeti tudásként tartanak számon.

⁴⁹ Zsupos Józsefné Pikó Eszter (Balmazújváros). Vajda 1988: 44.

⁵⁰ Vö. Kaschuba 1990: 74.

⁵¹ A fogalmat Pierre Bourdieu használja, aki terepmunkája során tapasztalta, hogy beszélgetőpartnerei a kuriózumszámba menő házasságoknak aránytalanul nagy szerepet tulajdonítottak. Bourdieu 2009: 137.

⁵² Cerutti 2000: 156.

Tanulmányunkban az elmúlt évtizedek néprajzi gyűjtéseiből válogattunk, és az etnográfusoktól eltérő módszert választva, az egykori szereplőket, illetve az emlékezéseiket próbáltuk a középpontba állítani – ezek utólagos értelmezése, összegzése aligha szükséges. Annyi azonban bizonyos, hogy a tovább élő és változó hagyományok sokszínűsége, a terepmunka idejével azonos jelen érzékelése, az emlékezeti módok és az elbeszélések nyelvi megformáltsága, valamint a néprajzosokkal alkotott kommunikációs közeg együttesen alakították ki a múlt – szövegekben élénk tároló – sokféle tapasztalatát. S adták meg egyszersmind a családi és rokoni kapcsolatok különböző jelentéseit. A mátraaljai palóc asszonyok az 1950-es években, s ezt a katolikus-keresztény hagyomány erejének nevezhetnénk, a tekintélyelvűséget és a családon belüli hatalmi viszonyok megváltoztathatatlan rendjét, illetve az alávetettség, a tiltások rituáléit és szimbólumait elevenítették fel. Mások, több helyen és több időpontban, a családélet eseményeit a falusi státushierarchia szerint rekonstruálták, vagy a státuszreprodukció, pl. a gyermekek jól kiházasításának morális parancsára „emlékeztek”, ami a „hosszú tartalmú tapasztalatok” és a kulturális önelvűség kifejeződése lehet.⁵³ De láttunk olyan narratívákat is, melyekben a folklórszövegek, valamint az élmény- és „igaz” történetek nyelvi és képi világa, cselekménymotívumai és figurái, olykor a verses betétek a családélet rendjéhez fűződő érzelmeket és mentalitásokat jelenítettek meg (pl. az anyóssal, illetve a hierarchikus kapcsolatokkal szembeni generációs lázadás). S amely elbeszélések, mint a kollektív emlékezet alakzatai, az emlékezetközösség fenntartásához is hozzájárulhattak.

⁵³ Bausinger 1989: 32–33. A történetírás és az etnográfia ugyanakkor a mai napig adós annak vizsgálatával, hogy a földet földdel elv miként érvényesült a mindennapok gyakorlatában.

Irodalomjegyzék

BARTLETT, Frederic

1985 *Az emlékezés*. Budapest: Gondolat Kiadó.

BAUSINGER, Hermann

1989 „Párhuzamos különidejűségek.” (A néprajztól az empirikus kultúratudományig.)
Ethnographia. C. 1–4. 24–37.

BENKŐ Éva

1986 *Nagycsalád a Medvesalján*. Debrecen: KLTE, Néprajzi Tanszék.

BERDAHL, Robert

1980 Preußischer Adel. Paternalismus als Herrschaftssystem. *Geschichte und Gesellschaft*. VI. (Sonderheft). 122–145.

BERNSTEIN, Basil

1972 *Studien zur sprachlichen Sozialization*. Düsseldorf: Pädagogischer Verlag Schwann.

BOURDIEU, Pierre

2009 *A gyakorlat elméletének vázlata*. Budapest: Napvilág Kiadó.

CERUTTI, Simona

2000 Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In Czoch Gábor–Sonkoly Gábor (szerk.): *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. 151–168. Debrecen: Csokonai Kiadó.

CSEH István

1975 A nagycsalád-rendszer emléke a szlavóniai magyaroknál. *Néprajz és nyelvtudomány*. XIX–XX. 53–81.

FARAGÓ Tamás

1999 A házasságkötés kalendárium a 18. században. Adalékok a magyar társadalom időszemléletének változásához. In uő.: *Tér és idő–család és történelem*. 34–62. Miskolc: Bíbor Kiadó.

FÉL Edit

1941 *Kocs 1936-ban*. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Magyarságtudományi Intézet.

FÉL Edit

2001 [1944] Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. 88–108. Pozsony: Kalligram Kiadó.

FÉL Edit

2001 [1958] Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. In Hofer Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. 113–123. Pozsony: Kalligram Kiadó.

HAREVEN, Tamara

1991 The History of the Family and the Complexity of Social Change. *The American Historical Review*. XCVI. 1. 95–124.

HUSZ Ildikó

2000 Az angolszász családtörténeti kutatások és hatásuk a magyarországi történeti demográfiára. *Szociológiai Szemle*. X. 2. 81–104.

KAPROS Márta

1984 Megesett lányok az Ipoly menti falvak társadalmában. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*. X. 319–341.

KAPROS Márta

1986 *A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén*. Debrecen: KLTE, Néprajzi Tanszék.

KASCHUBA, Wolfgang

1990 Az agrártársadalom útban a modernség felé: új kutatási távlatok. In Vári András (szerk.): *A német társadalomtörténet új útjai*. 58–79. Budapest: Közép- és Kelet-Európai Akadémiai Kutatási Központ.

LACZKOVITS Emőke

1993 A család és a rokonság jellemzői a Káli-medence falvaiban a XVIII. század közepétől a XX. század közepéig. *Ethnographia*. CIV. 2. 569–579.

LÖFGREN, Orvar

1982 Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában. *Ethnographia*. XCIII. 1. 89–111.

LÖFGREN, Orvar

1984 Family and Household: Images and Realities: Cultural Change in Swedish Society. In Netting, Robert–Wilk, Richard–Arnould, Eric (eds.): *Households: comparative and historical studies of the domestic group*. 446–470. London–Los Angeles: University of California.

MACINTYRE, Alasdair

1999 *Az erény nyomában*. Budapest: Osiris Kiadó.

MANGA János

1942 Adatok a nyugati palóc házassági szokásokhoz. *Néprajzi Értesítő*. XXXIV. 3–4. 173–202.

MITTERAUER, Michael–SIEDER, Reinhard

1977 *Vom Patriarchat zur Partnerschaft*. München: Beck.

MITTERAUER, Michael

1983 *Ledige Mütter: zu Geschichte unehelicher Geburten in Europa*. München: Beck.

MOLNÁR Mária

1965 A párválasztás és házasság néprajzi vizsgálatához. *Néprajzi Közlemények*. X. 1. 387–416.

MOLNÁR Mária

2000 Társadalmi tagozódás. In Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (szerk.): *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. 484–531. Budapest: Akadémiai Kiadó.

MORVAY Judit

1966 A had és nemzetség fogalmának körülhatárolása. *Ethnographia*. LXXVII. 4. 481–493.

MORVAY Judit

1981 *Asszonyok a nagycsaládban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PENAVIN Olga

1981 *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)*. Budapest: Forum Kiadó.

REAY, Barry

1996 *Microhistories: demography, society and culture in rural England, 1800–1930*. Cambridge: Cambridge University Press.

SABEAN, David

1988 Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében. In Vári András (szerk.): *Misszionáriusok a csónakban*. 156–191. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SCHLUMBOHM, Jürgen

2009 Myths and Flexible Practices: House and Stem Family in Germany. In Fauve-Chamoux, Antoinette–Ochiai, Emiko (eds.): *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th–20th centuries*. 81–102. Bern: Peter Lang.

SZINNYEI József

1903 *Magyar írók élete és munkái. IX.* Budapest: Hornyánszky.

TOMKA Béla

2009 *Európa társadalomtörténete a 20. században.* Budapest: Osiris Kiadó.

VAJDA Mária

1988 *Hol a világ közepe? Parasztvallomások a szerelemtől.* Kecskemét: Erdei Ferenc
Művelődési Központ.